

૬. મંગલસૂત્ર

કિસનસિંહ ચાવડા

કિસનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડાનો જન્મ ૧૭ નવેમ્બર, ૧૯૦૪ના વડોદરામાં થયો હતો. તેમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને શાંતિનિકેતનમાં શિક્ષણ લીધું હતું. મુંબઈની ફેલોશિપ હાઈસ્કૂલમાં થોડો વખત અધ્યાપન કાર્ય કર્યું હતું. અમેરિકામાં પ્રિન્ટિંગ મેનેજમેન્ટનો કોર્સ કર્યા બાદ વડોદરામાં ‘સાધના મુદ્રણાલય’ની શરૂઆત કરી હતી. થોડો સમય પોંડિચેરી આશ્રમમાં અને પછી અલમોડા પાસે મીરતોલા આશ્રમમાં રહ્યા હતા.

નિબંધકાર, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, ચરિત્રકાર તરીકે લેખન કાર્ય કર્યું અને પત્રકારત્વમાં પણ જોડાયા હતા. તેમના ‘અમાસના તારા’, ‘જિપ્સીની આંખે’ નિબંધ સંગ્રહો જાણીતા છે. નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક દ્વારા તેઓ સન્માનિત થયા હતા. ૧ ડિસેમ્બર, ૧૯૭૯ના રોજ મિરતોલામાં તેમનું અવસાન થયું હતું.

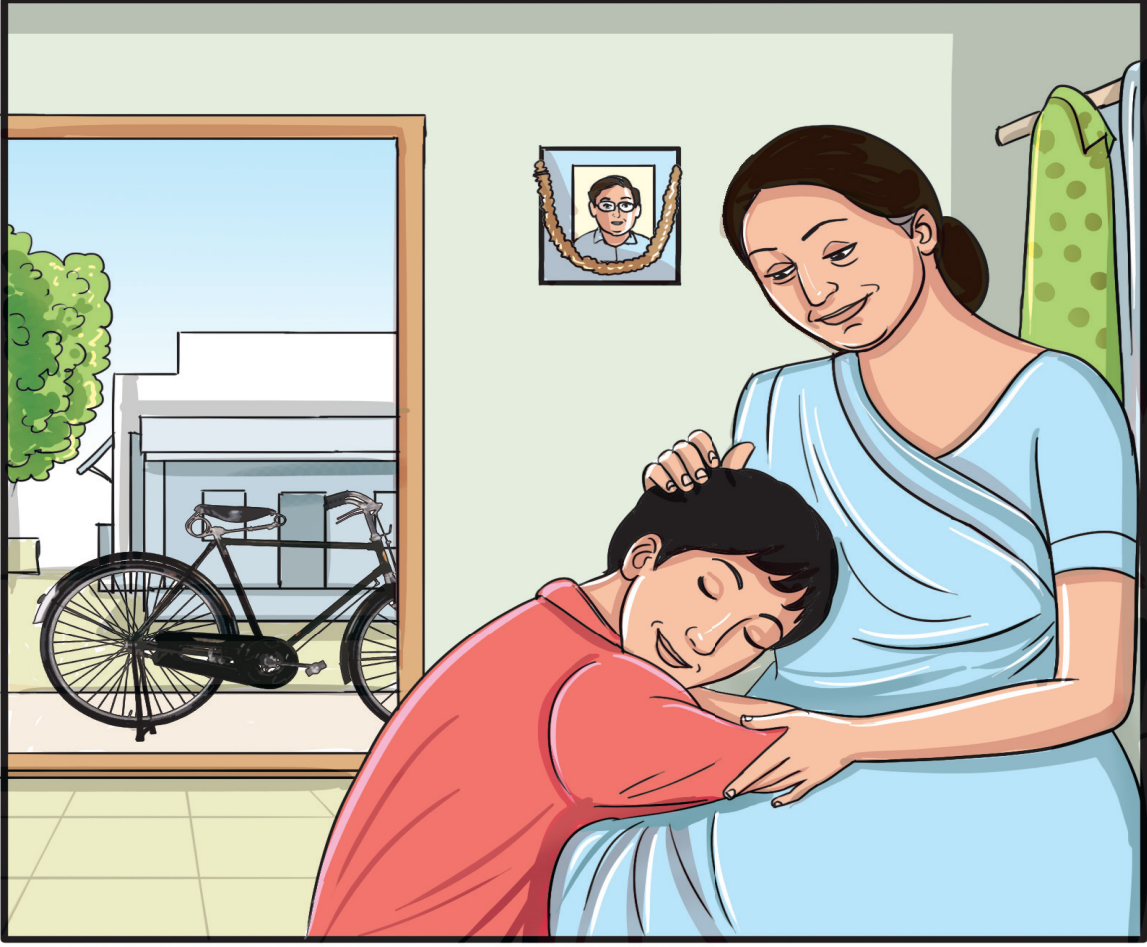
સૂર કૃતિનો

પ્રસ્તુત કૃતિમાં માતા અને પુત્ર વચ્ચેના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને લાગણીના તંતુથી જોડાયેલા સંબંધની વાત છે. આ વાત લેખકના પોતાની માતા સાથેના સંબંધની છે અર્થાત સ્વાનુભવની છે.

સ્ત્રીને મન સૌભાગ્યના પ્રતીક સમા મંગલસૂત્રનું કેટલું મહત્ત્વ હોય છે તે પ્રતિત થાય છે. છતાં પુત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવા પોતાના મૃત્યુવાન મંગલસૂત્રને વેચતા પણ અચકાતી નથી. ખરેખર સ્ત્રીના મનમાં પતિ અને પુત્ર બંનેનું કેટલું અનન્ય સાધારણ મહત્ત્વ છે તેનું પ્રતિબિંબ આ કૃતિમાં પડે છે.

દરેકનું મંગલ ઇચ્છતા અને ત્યાગની મૂર્તિ જેવા લેખકના માતાનું ભાવનાશીલ રેખાચિત્ર અહીં વ્યક્ત થયેલું છે. પતિના મૃત્યુનો આઘાત હોવા છતાં ગૃહિણી કે માતા તરીકેનું કર્તવ્ય તેઓ ભૂલતાં નથી. પતિના મૃત્યુ બાદ પુત્ર જ તેમનાં જીવનનું કેન્દ્ર બની રહે છે. પુત્રને જમાડવા આતુરતાથી તેની રાહ જોતી માતાનું ચિત્ર ખરેખર જ હૃદયદ્રાવક છે.

પિતાજીના કારમા મૃત્યુ પછી બાની ઉદાસીનો પાર નહોતો. એના મુખ પર સ્મિત આવતું તે પણ વિષાદથી છવાયેલું. એના કામમાં, એના વર્તનમાં, અરે અમારા તરફના એના વાત્સલ્યમાં પણ ઉદાસીનો આધાર હતો. મને બાનું ગળું બહુ ગમતું. એક તો આમ પણ બા બહુ દેખાવડી અને નમણી હતી. એના હૃદયની નિર્મળતાનું લાવાણ્ય એના ચહેરા ઉપર એવું વિલસતું કે આપણે જોયા જ કરીએ. પણ એ સર્વમાં એની ડોક મને અપાર વહાલી લાગતી. અને એ ગરદનને વળગીને વહાલ કરતાં હું કદી ધરાતો નહીં. નિશાળમાં કંઈક ગુનો થયો હોય, કોઈ છોકરા સાથે તકરાર થઈ હોય, બાપુજીએ આંખ દેખાડી હોય કે બાનું વહાલ જોઈતું હોય ત્યારે હંમેશાં હું એની ડોકે બાઝી પડતો. મંગલસૂત્રથી શોભતા એ ગળાને બચ્ચીઓ ભરતાં હું કદી જ થાકતો નહીં અને એના બદલામાં હું ધરાઈને એનું વાત્સલ્ય પીતો. બાપુજીના ગયા પછી બાનો ઉદાસ ચહેરો મંગલસૂત્ર વિનાના સૂના ગળાથી બહુ જ એકલો લાગતો. બા પણ છત્ર વિનાની અનાથ લાગતી. મારી દૃષ્ટિ જ્યારે જ્યારે બાના ચહેરા પર પડતી ત્યારે આપમેળે એની એકલ

ડોક પર ઊતરીને ડૂસકું ભરી લેતી. આ દુઃખ ખમનાર હું એકલો નહોતો. મારા પાર્વતીફોઈ પણ હતાં. ફોઈ પોતે બહુ રૂપાળાં હતાં. પણ બાના સ્વરૂપનાં એ મોટાં ચાહક હતાં. મને બરાબર યાદ છે - એક દિવસ ફોઈ, બા અને હું એમ ત્રણ જણાં બેઠાં હતાં. પિતાજીનાં સ્મરણોની ઉબાળી ચાલતી હતી. ત્યાં અચાનક ફોઈની આંખ બાના ગળા ઉપર જઈને બેઠી. એમનાથી રહેવાયું નહીં. બોલ્યાં : “ભાભી, ગળામાં તુલસીની માળા તો રાખ જ. આ સૂની ડોક મારાથી જોવાતી નથી.” અને સ્વાભાવિક રીતે જ એમનો હાથ બાના ગળાને અડકી પડ્યો. બાએ માથે એવી રીતે ઓઢ્યું કે ડોકની ચારુતા સંતાઈ ગઈ. બા કશું બોલી નહીં. બા ગમતી. બાનું સ્વરૂપ ગમતું. બાની આંખોમાં આંખો પરોવતાં હું થાકતો નહીં. પરંતુ બાની ડોકને બાથ ભરીને બગચી ભરવી એ મારા જીવનનું પરમ ઐશ્વર્ય હતું. છતાં એ એકલવાઈ ડોક જ મને રડાવી મૂકતી અને બાના ગયેલા સૌભાગ્યની યાદ આપીને પિતાજીનાં સ્મરણોની યાત્રા કરાવતી.

ઘનતેરસે અમારે ત્યાં ઘનની પૂજા થતી. પિતાજી જીવતા ત્યારે પણ બા મારી પાસે જ પૂજા કરાવતી. બાપુજીના ગયા પછી પણ એમ જ થતું. પણ બાપુજીના ગયા પછી ઘનતેરસની એ પૂજામાં એક ફેરફાર છાનો ન રહ્યો. હું પૂજા કરી રહું ત્યાર પછી એક નાની-શી રેશમપોટલીમાંથી પોતાનું મંગલસૂત્ર કાઢીને બા દૂધથી અને પછી પાણીથી ધોઈ એની પૂજા કરતી અને પાછી એ પોટલીમાં સંભાળથી એને મૂકીને એક ચાંદીની ડબ્બીમાં મૂકી દેતી. આવી ઘનતેરસ દરેક વરસે આવતી અને ચાલી જતી. ધીરે ધીરે પેલું મંગલસૂત્ર મારે મન બા જેટલું જ વહાલું થઈ ગયું.

ઇ.સ.૧૯૨૯માં હું પોંડિચેરીથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારું મોટું સુખ બાનો હસતો ચહેરો હતો. હું ગયો ત્યારે એને જે ઓછું આવ્યું હતું તે હું પાછો આવ્યો ત્યારે હસીને એણે ઓગાળી નાખ્યું. અહીં સૌ સુખી હતાં. આવીને મેં

‘નવગુજરાત’ સાપ્તાહિકમાં સહતંત્રીનું કામ સ્વીકાર્યું. બાને બહુ જ આનંદ થયો. એ કામને કારણે મારે સવારે, બપોરે અને સાંજે એમ ગમે ત્યારે ગમે તેટલું રખડવું પડતું. એક વખત ઉનાળો હતો. વૈશાખનો મહિનો. ગરમી તો કહે મારું કામ. લૂએવી વાય કે માથું ફટી જાય. એવા સળગતા બપોરે બે વાગે ભૂખ્યો તરસ્યો હું ઘેર પહોંચ્યો. બા પણ બિચારી ભૂખીતરસી મારી વાટ જોઈને ચિંતા કરતી બેઠી હતી. હું આવ્યો ત્યારે ચહેરો કરમાઈ ગયો હતો. અમે જમ્યાં. જમીને હું જરા જાંખ્યો. ઊઠ્યો ત્યારે મારું આખું શરીર તાવથી ધીખતું હતું. બા તો ગભરાઈ ઊઠી. ઘરના બધા ઇલાજો એણે કર્યા, પણ તાવે મચક ન આપી. આખરે દાકતરને બોલાવવા પડ્યા. દાકતરની સલાહથી મને ઇસ્પિતાલમાં ખસેડ્યો અને આખરે ઈશ્વરની કૃપાથી અને બાની આશિષથી બે મહિને હું સારો થઈ ગયો.

ત્યાર પછીની ધનતેરસે અમે પૂજા કરવા બેઠાં. પૂજામાં માત્ર પાંચ રૂપિયા હતા. એક પણ ઘરેણું નહોતું. મને અચંબો લાગ્યો. ધનની પૂજા પછી બાએ નિત્યનિયમ પ્રમાણે પોતાના મંગલસૂત્રની પણ પૂજા કરી. પછી મેં બાને પૂછ્યું ત્યારે ખબર પડી કે મારા પોંડિચેરીના લાંબા નિવાસ દરમિયાન બાએ ઘરેણાં વેચીને ઘર ચલાવ્યું હતું. તે દિવસે હું બાની એકલવાઈ ડોકે બાઝીને ખૂબ રડ્યો.

શિયાળો ગયો ને ઉનાળો આવ્યો. મારી બહુ ઇચ્છા હતી કે હું એક સાઈકલ લઉં. પણ એટલી બચત ક્યાંથી કાઢવી ? એક રાતે બેસીને અમે સૌ વાતો કરતાં હતાં, ત્યાં મારાથી સાઈકલની વાત નીકળી ગઈ. સાઈકલ વિના કેટલી મુસીબત પડે છે એ સાંભળીને બાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. બીજે દિવસે બપોરે મને પાછું મોડું થયું. બા બિચારી દર વખતની જેમ ભૂખીતરસી મારી રાહ જોઈને બેઠી હતી. મને જમાડ્યા પછી પણ એની એક જ ચિંતા હતી કે હું માંદો ન પડું. બપોરે જમીને હું કામ પર જવા નીકળ્યો ત્યારે બાએ પૂછ્યું : “બેટા, સાઈકલ હોય તો તને મહેનત ઓછી પડે, નહીં ?” મેં જતાં જતાં હસીને કહ્યું : “બા, એ તો કબીરજી કહી ગયા છે.” જ્યારે જ્યારે મારે બાને હસાવવી હોય ત્યારે હું ઉપરનું વાક્ય વાપરતો.

સાંજે હું ઘેર આવ્યો ત્યારે ઓટલા ઉપર એક નવી સાઈકલ પડેલી. મને એમ કે કોઈ મળવા આવ્યું છે. મારો અવાજ સાંભળીને બા બહાર દોડી આવી. એના મુખ પર અવાર્ણનીય આનંદ હતો. ઘણાં વરસ પછી મેં એનો આવો પ્રકૃત્તિત ચહેરો જોયો. એણે કહ્યું : “કિશન, તારી સાઈકલ આવી ગઈ.” આનંદ અને આશ્ચર્યની મિશ્ર લાગણીથી દબાઈ ગયેલો હું પૂછવા જાઉં તે પહેલાં તો હાસ્યનું ઇનામ આપીને બા બોલી ઊઠી : “હું લઈ આવી ગોપાળદાસકાકાને ત્યાંથી. ગમી ને ?” એમણે કહ્યું : “હમણાં છોકરાઓ આ ગાડી બહુ શોખથી વાપરે છે. સારી છે ને ?” મેં કહ્યું : “પણ બા, હમણાં મારે નહોતી જોઈતી.” અને હું આગળ બોલવા જાઉં તે પહેલાં એ બોલી ઊઠી : “ફેરવી જો તો. હું જોઉં તો ખરી કે તને કેવીક ચલાવતાં આવડે છે.” અને મેં એ નવી સાઈકલ પર ચક્કર માર્યું ત્યારે અમે બંને ખુશખુશ થઈ ગયાં.

ત્યાર પછીની ધનતેરસે અમે પૂજા કરવા બેઠાં હતાં. બાએ મારી પાસે પાંચ રૂપિયાની પૂજા કરાવી અને પૂજા પૂરી થઈ. બાએ મંગલસૂત્રની પૂજા ન કરી એટલે પૂછ્યું : “બા, તમારી પૂજા કેમ નથી કરતાં ?” બાએ હસીને કહ્યું : “હવે જરૂર નથી. તું સાઈકલ પર બેસીશ અને હું તને જોઈશ એ જ મારી પૂજા છે.” મારા અંતરમાં ફાળ પડી. મેં કહ્યું : “બા, તમે મંગલસૂત્ર વેચીને આ સાઈકલ લઈ આવ્યાં ?” અને મારા ઉતરેલા મુખને બાએ પોતાની ડોક પર ઢાળી દીધું. મારાથી ન બાથ ભરાઈ, ન તો બચ્ચી કરી શકાઈ.

બીજે દિવસે એક મિત્ર પાસેથી એકસો દસ રૂપિયા લઈને ગોપાળદાસકાકાને ઘેર ગયો. કાકા તો ઘેર નહોતા, પણ ગુલાબકાકી હતાં. એ બહાર આવ્યાં ને મેં એમની ડોકમાં બાનું મંગલસૂત્ર જોયું. રૂપિયા મારા ગજવામાં જ

રહી ગયા. કાકાની ખબર પૂછીને હું ચાલી નીકળ્યો. પાછા આવીને મેં બાને કહ્યું : “ગુલાબકાકીના ગળામાં તમારું મંગલસૂત્ર જોઈને મારાથી એક પણ શબ્દ બોલાયો નહીં.” બાએ હસીને કહ્યું : “બેટા, એમનું સૌભાગ્ય અખંડ રહો.” બાનું એ મુખ આજેય જ્યારે જ્યારે હું મારી સાઇકલને અડકું છું ત્યારે મારી આંખો આગળ આવે છે અને અંતરને અડકે છે. સાઇકલો તો મારી ઘણી બદલાઈ છે પણ બાનો એ ચહેરો નથી બદલાયો.

માર્ગદર્શક સ્તંભ

આ કૃતિનું અધ્યાપન શરૂ કરતા પહેલા દરેક વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી તેમની માતા વિશેના તેમના વિચારો જાણી શકાય. સંતાનો માટે માતાના હૃદયમાં રહેલા પ્રેમ વિશેના વાસ્તવિક ઉદાહરણો આપી શકાય.

લેખકના પોતાના જીવનના સ્વાનુભવની જ આ વાર્તા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સ્વાનુભવની પ્રતીતિ કરાવી શકાય.

પ્રસ્તુત કૃતિની વાર્તા હૃદયદ્રાવક રીતે કહીને વિદ્યાર્થીઓની સંવેદનાને જાગૃત કરી શકાય.

સ્વાધ્યાયોને ધ્યાનમાં રાખીને વિષયવસ્તુ ઉપરાંતની વધારાની માહિતી આપી શકાય.

સ્ત્રીઓની વિવિધ ભૂમિકા અને સંબંધોની ચર્ચા કરી શકાય.

સ્વાધ્યાય

સ. ૧. નીચેના શબ્દો માટે કૃતિમાં વપરાયેલા શબ્દો શોધો :

(૧) સ્નેહ	(૨) સૌંદર્ય	(૩) વૈભવ	(૪) યાદ
(૫) આનંદિત	(૬) અંતર	(૭) સારવાર	(૮) અપરાધ

સ. ૨. જોડણી સુધારીને લખો :

(૧) વાતસલય	(૨) સાપતાહીક	(૩) આશીશ	(૪) ઈશવર	(૫) નીરમળતા	(૬) દસ્તી

સ. ૩. રૂઢિપ્રયોગ અને તેના અર્થની જોડી બનાવો :

‘અ’ વિભાગ

- (૧) ઓછું આવવું
- (૨) ચહેરો કરમાઈ જવો
- (૩) મચક ન આવવી
- (૪) હૈયું ભરાઈ આવવું

‘બ’ વિભાગ

- (અ) પોતાના મતને વળગી રહેવું
- (આ) દુઃખ લાગવું
- (ઇ) ઉદાસ થઈ-જવું.
- (ઈ) લાગણીનો ઊભરો અનુભવવો.

સ. ૪. ‘આંખ’ સાથે સંબંધિત રૂઢિપ્રયોગોના અર્થ જોડણીકોશમાંથી શોધીને લખો :

(૧) આંખ ઠરવી	(૨) આંખ ખૂલવી	(૩) આંખ ફેરવવી
(૪) આંખ ભરાઈ આવવી	(૫) આંખ કાઢવી	(૬) આંખ દેખાડવી

સ. ૫. નમૂના પ્રમાણે નવા શબ્દ બનાવો : દા.ત. સુખ - સુખિયું

(૧) ધાંધલ	(૨) ગાડર	(૩) પેટ	(૪) લોભ	(૫) ધમાલ	(૬) પ્રભાત

સ. ૬. ખાલી જગ્યામાં યોગ્ય શબ્દ મૂકો :

- (૧) બાની ડોકને બાથ ભરવી એ મારા જીવનનું પરમ _____ હતું.
- (૨) પિતાજીના _____ મૃત્યુ પછી બાની ઉદાસીનો પાર નહોતો.
- (૩) બા બહુ દેખાવડી અને _____ હતી.
- (૪) ધીરેધીરે પેલું મંગળસૂત્ર મારે મન બા જેટલું જ _____ થઈ ગયું.

સ. ૭. કોઠો પૂર્ણ કરો :

- (૧) બાપુજીના ગયા પછી ઘનતેરસની પૂજામાં થયેલો ફેરફાર લખો.

ક્યારે	ફેરફાર
દર વર્ષે	
૧૯૨૯ પછી	
સાઈકલની ખરીદી પછી	

સ. ૮. નીચેના ભાવ પ્રકટ કરતાં અવતરણો કૃતિમાંથી શોધીને લખો :

- (૧) પુત્ર માટે બાની ચિંતા
- (૨) બાનો ત્યાગ
- (૩) પુત્રની ઉદારતા
- (૪) બાના પુત્રપ્રેમનો ઉમળકો
- (૫) બાને હસાવવા માટે પુત્ર દ્વારા વપરાતું

સ. ૯. બીજી કઈ રીતે કહી શકાય તે લખો :

- (૧) આ દુઃખ ખમનાર હું એકલો નહોતો.
- (૨) અચાનક ફોઈની આંખ ગળા પર જઈ બેઠી.
- (૩) ગરમી તો કહે મારું કામ.
- (૪) રૂપિયા મારા ગજવામાં જ રહી ગયા.
- (૫) બાની આંખમાં આંખ પરોવતાં હું થાકતો નહિ.

સ. ૧૦. યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને વિધાન પૂર્ણ કરો :

- (૧) લેખક પોંડિચેરી ગયા પછી બા એ ઘર ચલાવ્યું _____
(અ) પારકા કામ કરીને (આ) પુત્ર પાસે પૈસા મંગાવીને (ઇ) પોતાના દાગીના વેચીને
- (૨) બાએ મંગળસૂત્ર વેચી નાંખ્યું _____
(અ) પુત્ર માટે સાઈકલ લેવા (આ) માંદા પુત્રની સારવાર માટે (ઇ) ઘરખર્ચ માટે
- (૩) ફોઈ, ભાભીને ગળામાં પહેરવા કહે છે _____
(અ) મંગળસૂત્ર (આ) તુલસીની માળા (ઇ) મોહનમાળા
- (૪) લેખકના માંદા પડવાનું કારણ _____
(અ) લૂ લાગી એટલે (આ) વરસાદમાં ભીંજ્યા એટલે (ઇ) બહારનું ખાધું હતું એટલે

સ. ૧૧. વાક્યના પ્રકાર ઓળખીને લખો :

- (૧) હું બાની ઉદાસી જોઈ શકતો નહોતો.
- (૨) તમે પહેલાં મંગળસૂત્રની પૂજા કરી લો.
- (૩) લેખકનો સ્વભાવ સૌમ્ય હતો.
- (૪) સાઈકલ કેટલાંની હતી ?
- (૫) માની ડોકની ચારુતાની વાત જ જુદી !

- સ. ૧૨. નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષણ ઓળખી રેખાંકિત કરો : (૧) હું ઘરે આવ્યો ત્યારે ઓટલા ઉપર એક સાઇકલ પડેલી.
 (૨) બા બિચારી ભૂખીતરસી મારી વાટ જોતી હતી. (૩) બા એ મારી પાસે પાંચ રૂપિયાની પૂજા કરાવી.
 (૪) બાના કરમાયેલા ચહેરાને જોઈ મને દુઃખ થયું. (૫) બાની એકલવાઈ ડોક જ મને રડાવી મૂકતી.

સ. ૧૩. પ્રાણીઓમાં જોવા મળતા માતૃપ્રેમને તમારા શબ્દોમાં લખો.

★ ‘માતા’ વિશે પોતાના વિચારો મૌખિક રીતે રજૂ કરો.

પ્રકલ્પ

★ ‘મા’ વિશેના ત્રણ-ત્રણ કાવ્યો ઇન્ટરનેટ ઉપરથી શોધીને એલ્બમ બનાવો.

લેખન કૌશલ્ય

★ નાના ભાઈને ધોરણ આઠમાની શિષ્યવૃત્તિની પરીક્ષાની તૈયારી કરવા માટે પ્રેરણા તેમજ શુભેચ્છા આપતો પત્ર લખો.

વિશેષ વાંચન

એકલો

જંગે ચઢ્યો છું, અક્ષૌહિણી સેનાની સામે કૌરવોની.
 અભિમન્યુ શો હું એકલો, સ્વજનો થકી વિખૂટો પડેલો,
 આજ બસ રંગે ચઢ્યો છું; એકલો જંગે ચઢ્યો છું.
 અંગો પર ખીલી ઊઠ્યાં ઘાવનાં ગુલમોર, પણ એ જ મારો તોર;
 જીતના કોઠા ન પૂરા જાણતો, પણ યુદ્ધનો આનંદ પૂરો માણતો;
 હું એકલો ભયદાનવી દળ, છળ બધાં સામે પડ્યો છું;
 એકલો જંગે ચઢ્યો છું.
 આ યુદ્ધનો હું અંત જોઈશ, માહરો કે? કોણ જાણે,
 મેદાનમાં લડતાં વળી ચિંતા ય શાને? જાણું છું કે હારવાનો હું નથી,
 મૃત્યુ અને જીવન ઉભયને જીતથી; સર્વને આલિંગનારી પ્રીતથી.
 ઝળકવા હું કાળની સામે પડ્યો છું, એકલો જંગે ચઢ્યો છું.

– જયન્ત પાઠક

સારા વિચારો રાખવા એ જ આંતરિક સૌંદર્ય છે. – સ્વામી રામતીર્થ